

УДК 347.73

В'ячеслав Хохуляк,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права
Чернівецького факультету Національного університету
«Одеська юридична академія»

ВЧЕННЯ ПРО ФІНАНСОВЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ ХІХ ст.

У статті досліджується становлення фінансово-правової думки в системі європейської фінансової науки ХІХ ст. Зроблено спробу охарактеризувати внесок німецької школи фінансів у розробку теоретичного апарату науки фінансового права.

Ключові слова: наука фінансового права, історія науки фінансового права, фінансова наука.

Специфіка історичного процесу становлення науки фінансового права зумовлює необхідність вивчення її стану та розвитку в період формування європейської академічної фінансової науки, що припадає на ХІХ ст. Важливість даної проблеми зумовлена тим, що саме у ХІХ ст. європейська наука збагатилася першими комплексними теоретичними дослідженнями у сфері державних фінансів, а фінансово-правова проблематика почала викладатись у європейських університетах у рамках фінансової науки. Особливу роль у становленні фінансово-правової думки Європи відіграли представники так званої німецької школи фінансів, результати наукової творчості яких були симбіозом теоретичних знань про механізм державного управління та водночас продуктом існуючої в німецьких державах початку ХІХ ст. суспільної практики ведення державного фінансового господарства. Вироблені даними вченими теоретичні положення та ідеї означили напрями подальшого реформування фінансової системи держави та намітили перспективи удосконалення фінансового законодавства. Саме в даний період були сформовані передумови майбутнього інтенсивного розвитку фінансово-правової теорії і практики.

Вивчаючи історію становлення фінансової науки, Л. В. Ходський на початку ХХ ст. зазначив: «... сучасна теорія фінансів є більшою мірою результат роботи одного ХІХ століття, ніж усіх попередніх» [1]. Однак проблеми становлення фінансово-правової думки в системі

європейської фінансової науки ХІХ ст. не отримали належного визнання в сучасній вітчизняній правовій літературі. Дана проблематика досліджувалася переважно у працях вітчизняних вчених дореволюційного періоду кінця ХІХ—початку ХХ століть, зокрема таких, як М. Х. Бунге, С. І. Іловайський, В. О. Лебедев, І. Т. Тарасов, В. М. Твердохлебов, Г. І. Тіктін, Л. В. Ходський, І. І. Янжул, та є предметом вивчення ряду сучасних російських науковців, таких як: К. С. Бельський, О. Ю. Грачова, О. М. Козирін, В. М. Пушкарьова, І. В. Рукавішнікова, Е. Д. Соколова О. А. Ялбулганов та інших.

У даній статті ставиться за мету дослідити становлення фінансово-правової думки в системі європейської фінансової науки ХІХ ст. та охарактеризувати внесок німецької школи фінансів у розробку теоретичного апарату науки фінансового права.

Розвиток системи економічних знань у рамках політичної економії у ХVІІІ ст. створив передумови для виокремлення з неї фінансової науки. Інтенсивний ріст фінансового господарства став головним стимулом її подальшого становлення. На певному етапі суспільно-політичного розвитку країн Західної Європи у ХІХ ст. цей двоєдиний процес спричинив формування системи науки про фінанси і її теоретичного осмислення (класифікації, систематизації, взаємодії з іншими науками) тощо. Перехід від абсолютизму до конституційного правління, пов'язаного з розглядом та затвер-

дженням бюджету народними представниками, зумовив необхідність розробки бюджетного права. Так, у 1781 р. міністр фінансів Жак Неккер вперше опублікував бюджет Франції, що справило на суспільство величезне враження і стало поштовхом для подальших наукових досліджень.

Виділення фінансової науки і політичної економії в самостійну галузь суспільних знань пов'язане з бурхливим розвитком вчення про фінанси у Німеччині, де було зроблено вагомий внесок у теоретичну розробку і аналіз нових завдань, що ставились фінансовою практикою і більш складним та розвиненим соціальним устроєм. У працях німецьких вчених XIX ст. теорія народного господарства про фінанси перетворилася на фінансову науку як окрему галузь знань, з пануванням у ній соціальної, а не фіскальної чи індивідуалістичної концепції.

У німецькій фінансовій науці початку XIX ст. сформувався два підходи до визначення її місця в системі наук. Представники першого підходу, такі як К. Г. Рау, Ю. Соден, Й. Лотц та інші трактували її як окрему, завершальну частину політекономії. Це знаходило свій вираз навіть у побудові їх наукових праць. Так, «Підручник політичної економії» професора Ерлангенського і Гейдельберзького університетів К. Г. Рау складався з трьох томів. Перший том («Основи вчення про народне господарство») містив виклад власне політичної економії; другий том («Основи економічної політики») містив вчення про заходи, якими уряд може сприяти розвитку народного господарства; третій том, що складав заключну частину підручника, називався «Основні начала фінансової науки». Вчений писав: «Наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями називається наукою про фінанси і становить частину політекономії» [2]. Слід відзначити, що видання підручника К. Г. Рау стало знаковою подією для подальшого розвитку фінансової науки. Будучи опублікованим у 1832 р., даний підручник ще п'ять разів перевидавався за життя вченого, та двічі після його смерті і був основним посібником з фінансової науки протягом півсторіччя як у Німеччині, так і в інших країнах. Дана праця мала настільки велике значення для

німецької та європейської науки, що її називали «скарбом і славою німецького народу» [3].

За словами німецького вченого Г. Шмоллера, те, що А. Сміт і його перші послідовники виклали як нероздільне вчення про народне багатство, К. Г. Рау поділив на три частини «...відділивши окремо фінанси, що наділені лише їм властивими ознаками, К. Г. Рау хотів не тільки розповісти своїм камералістам дещо про податки та державні борги, а й дати їм картину всього фінансового господарства однієї з німецьких держав» [4].

Наукова творчість К. Г. Рау мала істотний вплив на формування фінансової науки Російської імперії. Зокрема його ідейним послідовником був професор фінансового права Санкт-Петербурзького університету В. О. Лебедев, який переклав другий том його підручника на російську мову [5]. Завдяки цьому у вітчизняній науці ім'я та праці Карла Генріха Рау були одними з найбільш цитованих. Підручник містив вступ, в якому викладені загальні основи фінансової науки та розділи, в яких розкрито зміст державних витрат, державних доходів, державного кредиту, бюджету та організації фінансового управління. Як зазначив В. О. Лебедев, К. Г. Рау вирізнявся особливою точністю у викладенні матеріалу та вказівці деталей. Розглядаючи певне питання, він викладає його по пунктах, за якими легко орієнтуватися.

На противагу К. Г. Рау та його послідовникам, представники іншого підходу в німецькій літературі, такі як В. Баумштарк, К. Мальхус, І. Шьон, Ш. Нейрон, К. Умпфенбах, Л. Якоб та інші, визначали науку про фінанси окремою відособленою галуззю і навіть протиставляли її політекономії. Одним із найбільш яскравих представників даного підходу був К. А. фон Мальхус. У своїх творах вчений зосередив увагу на проблемах управління фінансами у європейських державах. Його важливим внеском у європейську науку є розробка фундаментального вчення про фінансове управління. Маючи великий досвід роботи у державних фінансових установах, К. А. фон Мальхус детально аналізує практику, досліджуючи фінанси з юридичної точки зору [6].

Особливу увагу розробці юридичного аспекту у фінансовій науці приділяв

професор університету в Гессені К. Умпфенбах. Ставлячи собі за мету зобразити фінансове господарство у такому вигляді, як воно повинно бути у розвиненій правовій державі, вчений зробив спробу викласти фінансову науку як виключно теоретичну дисципліну. На його думку, у предметі фінансової науки домінує саме юридична складова. У зв'язку з цим він пропонує замінити термін «фінансова наука» більш відповідним, на його думку, терміном «загальне фінансове право» [7]. Таким чином, розробляючи юридичну доктрину державних фінансів та застосувавши одним із перших у фінансовій науці термін «фінансове право», К. Умпфенбах заклав теоретичні підвалини для становлення науки фінансового права в Європі.

Розроблене у німецькій літературі вчення про самостійність фінансової науки як окремої галузі знань знайшло підтримку у вчених із інших країн. Зокрема таких поглядів дотримувались Ж. Гарнье, Ж. Курсель-Сеней, П. Леруа-Больє (Франція), А. Н. Шербюльє (Швейцарія), Л. Білінський (Польща), В. О. Лебедев, С. І. Гловайський, І. І. Янжул (Росія). Хотілося б звернути особливу увагу на постать Л. Білінського — професора Львівського університету, який є автором єдиного повного курсу фінансової науки польською мовою у XIX ст. Його праця «Система фінансової науки про податки» [8] за змістом близька до викладу К. Г. Рау. Однак Л. Білінський визначає самостійний характер фінансової науки, приділяючи багато уваги управлінському аспекту фінансів. Особливий науковий інтерес до праці вченого становить також багата фактологічна база, яка містить детальний аналіз законодавства Австро-Угорської імперії та велику кількість прикладів з практики.

Визначальну роль у становленні теорії правового регулювання державних фінансів відіграли вчені — представники суспільно-політичної (нової історичної) школи фінансів: Л. Вагнер, Г. фон Шмоллер, Г. Ф. Кнапп та інші. Представники даної школи, підтримуючи ідеї засновника історичної наукової течії в Німеччині Ф. Ліста, доводили необхідність державного втручання, розвиток і ускладнення фінансових функцій держави. На думку ідеологів нової історичної школи, проблему нагромадження капіталу, що визначає економічний розви-

ток, може вирішити лише держава, зосереджуючи певну частку річного доходу в державному бюджеті й інвестуючи в ті галузі господарства, які визначають економічне зростання країни. Необхідними елементами державної фінансової політики є державні субсидії та інша підтримка експорту товарів та послуг. Як стверджував основоположник нової історичної школи, професор Галльського, Страсбурзького та Берлінського університетів Г. фон Шмоллер, важливим є не просте виправдання державного втручання, а усвідомлення того факту, що воно є єдиною умовою ефективного управління економікою [9].

Видатним представником фінансового напрямку нової історичної школи є професор Берлінського університету А. Вагнер. На його думку, фінанси як наука досліджують проблеми організації ефективного і належного фінансового контролю; нагляду за принципами економії; встановлення належного балансу між державними потребами і національним продуктом оподаткування. А. Вагнер увів у науковий обіг категорію «фінансова економіка», під якою розумів державний бюджет. Виконавчим, адміністративним органом державного бюджету, на думку вченого, є уряд як самостійна одиниця [10].

Значне місце в дослідженнях А. Вагнера посідають проблеми оподаткування. Згідно з його принципом «державної економіки» податки є динамічною ланкою між державним сектором, індивідуальним платником і оподаткуванням у цілому, як життєво важливим суспільним інститутом. Так само, як і А. Сміт, А. Вагнер визначає свої принципи оподаткування і практичні аксіоми податкової політики. Так, він визначив дев'ять принципів оподаткування, об'єднаних у чотири групи. До першої групи, «фінансові принципи», він відносить принципи відповідності отримуваному доходу та гнучкості (рухливості) оподаткування. У другій групі, «економічні принципи», вчений визначає принцип вибору правильних джерел оподаткування та принцип вибору виду податків з урахуванням їх ефективності і впливу на платників. Принципи універсальності та рівності в оподаткуванні А. Вагнер відносить до третьої групи — «принципів справедливості». У четвертій групі, «принципи ефективності податкової системи», він

згруповує принципи визначальності чинника податків, зручності у справлянні податків та принцип найнижчих витрат щодо справляння податків. Особливий акцент у власній класифікації А. Вагнер робить на проблемі реалізації принципів справедливості лише за допомогою ефективного регулювання державних фінансів [11].

На нашу думку, представникам історичної школи належить особлива заслуга у розробці фінансово-правової проблематики у європейській науці. Саме в рамках даної фінансової концепції сформувався цілісна теорія державних фінансів, обґрунтований взаємозв'язок між фінансовою, бюджетною політикою держави та законодавством, у найбільш повному і довершеному вигляді встановлено інститут державного фінансового контролю.

Вирішальну роль для становлення науки фінансового права мала методологія дослідження фінансів представниками історичної школи. Як і їх попередники (К. Г. Рау, Л. Г. Якоб), вони досліджують фінанси з економічної, управлінської та юридичної точок зору, однак у їх працях все більшого поширення набуває застосування саме юридичної складової. Характерним підтвердженням сказаному є навчальний курс А. Вагнера «Наука про фінанси» (1880). Даний курс складається з трьох частин. У першій — вступній, подається огляд державного фінансового ладу Німеччини та інших країн Європи, вчення про видатки та приватноправові доходи. Друга частина містить вчення про митні платежі та загальні основи вчення про податки. У третій подано спеціальну частину вчення про податки, яка побудована на детальному аналізі фінансового законодавства, статистики і практики.

Важливу роль у розробці наукової проблематики фінансового права відіграв Лоренц фон Штейн — видатний німецький державознавець, юрист, фіналіст, соціолог другої половини XIX ст. Перу вченого належить об'ємний трактат із фінансів та соціального розвитку, частина якого, присвячена дослідженню державних доходів та видатків, була перекладена на російську мову [12]. За Л. Штейном, державні фінанси мають двоєдину мету: по-перше, задовольняти інтереси держави шляхом дії бюджетних механізмів; по-друге, піклуватися про

індивідів, насамперед тих, хто володіє малими статками. У науковому доробку вченого прослідковується мета визначити місце державного фінансового господарства в системі управління. Л. Штейн всебічно розглядає співвідношення фінансової науки до вчення про господарство держави, його принципи, а також значення самоврядних утворень у суспільному господарстві.

Вчення Л. Штейна про фінансове господарство держави викладене в трьох книгах. У першій книзі трактується поняття бюджету, його форми та бюджетного устрою; детально досліджуються стадії бюджетного процесу, особливо — голосування за бюджет та його виконання. Okремо розписується «устрій касової частини державного рахівництва», державний фінансовий контроль та фінансове господарство місцевого самоврядування. У другій книзі викладається вчення про фінансове господарство та вчення про державні видатки. Третя книга складається з двох відділів. У першому відділі розкривається вчення про фінансовий державний лад; досліджується фінансове законодавство, органи, наділені фінансовими повноваженнями (фінансова влада), та подані основи «фінансового адміністративного права». У другому відділі третьої книги досліджується система державних доходів, які вчений розподіляє на господарські доходи (доходи від державного майна та підприємств) та податки. Показово, що, розподіляючи податки на прямі і непрямі, Л. Штейн окремо виділяє пододний податок, який він називає найвищою, довербальною формою всіх податків. У кінцевих положеннях книги вчений детально розглядає інститут державного кредиту.

Характерною рисою наукової праці Л. Штейна є виклад матеріалу, що супроводжується глибокими історичними нарисами і порівнянням законодавств різних країн Європи. Дану рису в творчості видатного вченого відзначив В. О. Лебедев, який писав: «Л. Штейн — чисто філософський розум, великий знавець систематики і діалектики, чим просякнуті всі його роботи. У всіх його працях особливу цінність становлять широкі історичні огляди та співставлення. Кожне нове видання його підручника фінансової науки є видання покращене і доповнене. Л. Штейн не наполягає з

упертістю на своїх ідеях: як тільки він переконається у їх невідповідності, то не соромиться від них відмовитись. Тому всі нові видання його книги відображають в собі хід розвитку їх автора» [13].

Таким чином, зазначимо, що фінансові концепції німецьких вчених XIX ст., особливо другої його половини, поєднують за своїм змістом вчення про фінанси та фінансове право. Детальна розробка юридичної компоненти, введення в структуру фінансової науки загального вчення про державу, її устрій, фінансові повноваження її органів тощо, була наперед спрямована на вироблення моделей органічного співвідношення державного фінансового господарства з приватними фінансовими інтересами громадян. Досліджуючи з правової позиції проблеми державних видатків, німецькі науковці вказаного періоду намагались виявити, за рахунок яких засобів було б найбільш корисно і доцільно задовольняти суспільні фінансові і соціальні інтереси. Порівняльний огляд європейського фінансового законодавства сприяв обранню найбільш оптимальної та прийнятної правової форми регулювання фінансових відносин у країні у певних суспільно-політичних умовах.

На позиціях фінансової концепції історичної школи стояв професор Ерлангенського університету К. Т. Еєберг. Його підручник «Нариси фінансової науки» (1882) був одним із найбільших тиражованих (перевідавався 18 разів) та був другим після підручника К. Г. Рау іноземним посібником з фінансової науки, перекладеним на російську мову. К. Т. Еєберг, як і його попередники, визначає і обґрунтовує фінансову науку як науку про державні фінанси. Зокрема він вказував, що серед суспільних союзів держава, в силу власного впливу, що поширюється на всю країну, та завдяки культурній і цивілізаційній силі є настільки потужним політичним утворенням, що фінансова наука досліджує фактично виключно фінансове господарство. При цьому вчений вважав фінансову науку самостійною галуззю знань, що побудована на принципах політичної економії, державного права і політики [14].

Істотний внесок у розробку питань фінансового права зробив видатний німецький вчений-державознавець другої половини XIX—початку XX ст. Г. Еллінек. Особливу увагу даний вче-

ний приділив проблемам бюджетного права і присвятив вивченню цього інституту окрему наукову працю [15]. Г. Еллінек визначає бюджет та розкриває його зміст на основі поєднання соціологічного та формально-догматичного методів наукового дослідження. На основі обраного підходу вченим було сформульовано таке визначення бюджету: «Бюджет — це централізований фінансовий фонд держави, який утворюється на основі парламентського закону і спрямований на задоволення індивідуальних і національних інтересів, що розвиваються у напрямі прогресу» [16]. Суть даного визначення залишається неспростовною і в сучасній науці фінансового права.

Вироблений у німецькій літературі підхід до вивчення фінансів і фінансового права мав дуже сильний вплив на інших представників європейської фінансової думки кінця XIX ст. (особливо — у Франції, Італії та Росії) та став теоретичною і методологічною основою фінансово-правових вчень Європи XX ст. На позиціях трактування науки фінансового права в системі фінансової науки стояли такі видатні європейські вчені кінця XIX—початку XX ст., як Л. Косса, Ф. Нітті, Д. Зелла (Італія), Е. Сакс, К. Менчер, Ю. Дунаєвські (Австро-Угорщина), Л. Гарнье, П. Леруа-Больє (Франція), А. Пігу (Англія) та цілий ряд інших.

Таким чином, європейська фінансова думка XIX ст. відзначена численними спробами класифікації та систематизації науки про фінанси. Важливе місце в даному процесі посіла проблема виділення фінансової науки як відособленої економічної дисципліни. У першій половині XIX ст. вчені різних країн Європи переважно розглядали фінанси як додаток до політичної економії. У другій половині цього століття, незважаючи на рецидиви таких поглядів, серед вчених міцно утвердилось розуміння фінансової науки як самостійної галузі теоретичного значення.

Протягом другої половини XIX ст. у фінансовій та юридичній літературі сформувалися дві точки зору щодо трактування співвідношення фінансової науки і науки фінансового права. Відповідно до першої вчені заперечували самостійність науки фінансового права і не визнавали меж та відмінностей між нею та фінансовою наукою. Представ-

ники другої точки зору виокремлювали науку фінансового права як галузь юридичних знань із системи економічної науки про фінанси, наполягаючи на її власному предметі дослідження, методології, категоріальному апараті, ролі стосовно практики тощо.

ПРИМІТКИ

1. Ходский Л. В. Основы государственного хозяйства. Курс финансовой науки / Л. В. Ходский. — СПб., 1913. — С. 14.
2. Рау К. Г. Основные начала финансовой науки / К. Г. Рау ; пер. с нем. — 5-е изд. — СПб., 1867. — С. 4.
3. Штейн Л. Финансовая наука / Л. Штейн ; пер. с нем. ; под ред. А. П. Субботина. — Вып. 1. — СПб. : Типогр. Сев. телеграф. агентства, 1885. — С. 46.
4. Шмоллер Г. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право. Разделение труда / Г. фон Шмоллер. — М. : К. Т. Солдатенков, 1902. — С. 6.
5. Рау К. Г. Знач. праж.
6. Malchus Carl August von. Handbuch der Finanzwissenschaft und Finanzverwaltung. 2 Bde / Carl August von Malchus. — Stuttgart, Cotta, 1830. — XVI, 480; VI, 210 S.
7. Umpfenbach K. Lehrbuch den Finanzwissenschaft Band. 1. / K. Umpfenbach — Erlangen, 1859. — S. 12, 86.
8. Bilinskiy L. System nauki skarbowej a w szczegolnosci nauki o podatkach / L. Bilinskiy. — Lwow, 1876 — xi. 484 p.
9. Шмоллер Г. Народное хозяйство: Наука о народном хозяйстве и ее методы / Г. Шмоллер ; пер. с нем. ; вступ. ст. А. А. Мануилова. — 2-е изд. — М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — С. 9.
10. Wagner A. Finanzwissenschaft ..: Die britische und französische Besteuerung in ihrer neuesten Entwicklung und Gestaltung / Adolph Wagner: 1886-1896. — Leipzig: Winter, 1896. — S. 3.
11. Wagner A. Finanzwissenschaft ... — Там само. — S. 142.
12. Штейн Л. Знач. праж.
13. Лебедев В. А. Финансовое право : учебник / В. А. Лебедев. — М. : Статут, 2000. — Серия «Золотые страницы российского финансового права России». — С. 94.
14. Эберг К. Т. Очерки финансовой науки / К. Т. Эберг ; пер. с нем. Смирцевского. — Ярославль, 1893. — С. 5.
15. Еллинек Г. Бюджетное право / Г. Еллинек ; пер. с нем. — Ростов-на-Дону : Донская речь, Н. Е. Парамонова, ценз. 1906. — 43 с.
16. Там само.

Хохуляк Вячеслав. *Учение о финансовом праве в системе европейской финансовой науки XIX века.*

В статье исследуется становление финансово-правовой мысли в системе европейской финансовой науки XIX века. Сделана попытка охарактеризовать вклад германской школы финансов в разработку теоретического аппарата науки финансового права.

Ключевые слова: наука финансового права, история науки финансового права, финансовая наука.

Khokhuliak Vjacheslav. *The doctrine of the financial law in the European financial science of XIX century.*

In the article, becoming of financially-legal idea is investigated in the system of European financial science of XIX century. Made attempt characterization of the contribution of the German school of finance for the development of the theoretical apparatus of science finance law.

Key words: science of financial law, history of the science of financial law, financial science.